

Irena Selišnik*

Iskanje nove poduhovljenosti: nova duhovna gibanja in prakse na Slovenskem med letoma 1850 in 1941**

IZVLEČEK

V članku je predstavljen razvoj novodobne duhovnosti na Slovenskem in še zlasti pojav spiritualizma in teozofije. Spiritualizem se je pojavil v zadnjih desetletjih 19. stoletja, zaradi njegove razširjenosti pa mu je kmalu sledilo tudi nasprotovanje katoliškega kroga. Modernizacijo Kranjske je spremljal tudi pojav nekaterih drugih alternativnih praks, kot je bilo denimo vegetarijanstvo, ki ga je večina prebivalcev in tudi zdravniških avtoritet sprejemala z globokim nezaupanjem. Pod vplivom številnih člankov iz ameriškega in angleškega zgodovinopisja, ki raziskujejo nastanek novih verskih gibanj, je v članku naslovljeno tudi vprašanje razširjenosti nove duhovnosti, članek pa poskuša tudi odgovoriti, ali je mogoče v tem pogledu preslikati razmerje med podeželjem in mestom na intenzivnost razširjenosti nove duhovnosti ter ali so bile vse ezoterične ideje enako priljubljene.

Ključne besede: duhovnost, teozofija, spiritualizem, 19. stoletje, obdobje med obema vojnama, meščanstvo

* Dr., docentka, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana, irena.selisnik@ff.uni-lj.si; ORCID: 0000-0002-8834-8735

** Članek je nastal v okviru programa P6-0235 *Slovenska zgodovina*, ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT**THE SEARCH FOR A NEW SPIRITUALITY:
NEW SPIRITUAL MOVEMENTS AND PRACTICES IN THE SLOVENIAN
TERRITORY BETWEEN 1850 AND 1941**

The following article explores the development of modern spirituality in the Slovenian territory, especially the emergence of spiritualism and theosophy. Spiritualism emerged in the last decades of the 19th century and soon encountered resistance from Catholic circles due to its considerable expansion. The modernisation of Carniola was also accompanied by the emergence of other alternative practices, such as vegetarianism, which was received with profound suspicion by the majority of the inhabitants as well as the medical authorities. Influenced by numerous articles from American and English historiography that examine the emergence of new religious movements, the present contribution will also address the question of the spread of the new spirituality, try to answer whether it is possible to attribute the relationship between the countryside and the cities to the differences in this regard, and determine whether all esoteric ideas were equally popular.

Keywords: spirituality, theosophy, spiritualism, the 19th century, interwar period, middle class

Leto 1848 ni zaznamovalo zgodovinskega razvoja zgolj z brstečo pomladjo narodov, ko so vzniknili številni nacionalni programi, ki so določili razvoj ljudstev v naslednjih stoletjih, ali z nastankom *Komunističnega manifesta*, pač pa je leto 1848 predstavljalo tudi rojstvo drugega pomembnega gibanja, ki je popestrilo življenje prebivalcev Evrope in Severne Amerike, spiritualizmom. Dogodek v letu 1848, ko naj bi sestro Fox začeli komunicirati z nepojasnjeno entiteto v svoji hiši, je zaznamoval nastanek ideje, ki je domnevala, da se lahko duše umrlih sporazumevajo z živimi s pomočjo medija oziroma posrednika, ki naj bi posedoval posebne lastnosti. Množičnost gibanja je sicer treba umestiti v širši kontekst družbenih razmer, ki ne pojasnjujejo zgolj uspeha spiritualizma, pač pa tudi vzpon in razmah okultizma. Ta pojav je konec 19. stoletja podrazumeval vso zanimanje za nadnaravne pojave in različne skupine ter gibanja, ki so se razmahnila po Evropi. V kontekstu okultizma je zlasti izstopalo teozofsko gibanje, ki ga je ustanovila Helena Petrovna Blavatsky (1831–1891) in iz katerega je kasneje izšla novodobna duhovnost.¹ V tem kontekstu tudi Kranjska in druge s Slovenci poseljene dežele Avstro-Ogrske niso bile izjema, tudi sem so iz zahodne Evrope prihajale zamišli H. P. Blavatsky in Annie Besant (1847–1933). Tako se je na Slovenskem pojavilo mnogo navdušencev nad spiritizmom in oblikovali so se prvi krožki teozofov, vanje so bili vključeni tudi nekateri znani Slovenci in Slovenke. V članku bom tematizirala

1 Salmi, *Nineteenth-Century Europe*, 138.

in poskušala rekonstruirati začetke gibanj, ki jih povezujemo z duhovnostjo, nasprotovanje katoliškega kroga, pa tudi pojav nekaterih drugih alternativnih praks, kot je bilo denimo vegetarijanstvo, ki ga je večina prebivalcev in tudi zdravniških avtoritet sprejemala z globokim nezaupanjem. Pod vplivom številnih člankov iz ameriškega in angleškega zgodovinopisja, ki raziskujejo nastanek novih verskih gibanj, bom v članku nasloвила tudi vprašanje razširjenosti nove duhovnosti in poskušala odgovoriti, če je mogoče v tem pogledu preslikati razmerje med podeželjem in mestom na različnost v razširjenosti nove duhovnosti, ter ugotavljala ali so se vse ezoterične ideje širile z enako priljubljenostjo.

Ezoterika in okultizem v 19. stoletju

Izvor *new agea* ali novodobne duhovnosti, ki naj bi bil sicer fenomen šestdesetih let 20. stoletja, je pravzaprav treba iskati že v devetnajstem stoletju. Izhaja iz angleškega teozofskega gibanja in antropozofskega izročila² ter iz bogate zahodne ezoterične tradicije, ki verjame, da je bistvo ali notranje jedro resnične duhovnosti skrito pod površjem tradicionalne religije.³ Definiranje *new agea* sicer ni lahko delo, saj ga različni avtorji zelo različno definirajo: prvi kot neodvisne verske skupine, nekateri ga tako povezujejo že z Williamom Blakom (1757–1827), ki je v Veliki Britaniji kritiziral tradicionalne verske poglede, drugi ga vidijo zgolj kot stvar hipijevskega gibanja, tretji vlečejo vzporednice z začetki homeopatije, vzhodne religije, pojavljanjem angelov, kanaliziranjem.⁴ V pričujočem članku tako ne bom uporabljala termina *new age*, saj ga tudi sama bolj razumem v smislu, kot ga uporablja Wouter Hanegraaff, ki ga loči od termina zahodne ezoterike in *new age* razume predvsem kot sodoben fenomen, ki pa ima svoj izvor v 19. stoletju.⁵ Zahodna ezoterika sicer pokriva celo vrsto tokov in idej, oblikovanih že med 15. in 18. stoletjem, pod vplivom sekularizacije razsvetljenstva pa so postale te ideje še bolj radikalne. 19. stoletje je tako proizvedlo še bolj radikalno mešanico tradicionalne ezoterike in modernega racionalizma ter znanstvenih idej in posledično rojstvo okultizma, ki naj bi ga najbolje označeval termin sekularna ezoterika, v katerem naj bi se povezovala duhovnost in znanost s sekularizacijo in modernostjo.⁶

V tem kontekstu izredno pomembno ločnico predstavljajo obdobje druge polovice 18. stoletja in prva desetletja 19. stoletja, ko sta gibanji razsvetljenstva in romantike oblikovali nove, modernistične verzije zahodne ezoterike. V devetnajstem stoletju tako vznikne okultizem, ki po Hanegraaffu nima popolnoma nič z okultnimi vedami, kot sta alkimija ali vedeževanje s kartami, pač pa gre za okultno filozofijo, teozofijo in

2 Bertoncel, *New Age*, 7. Hanegraaff, *New Age Religion*, 10. Chryssides, *Defining the New Age*, 6.

3 Hanegraaff, *New Age Religion*, 292.

4 Chryssides, *Defining the New Age*, 6.

5 Hanegraaff, *The New age Movement*, 42.

6 Hanegraaff, *New Age and Secularization*, 294.

iluministične tokove ter transcendentalizem.⁷ Hkrati se je v tem obdobju pod vplivi romantike pojavilo tudi zanimanje za vzhodne kulture in njihova verska prepričanja. Posledica je bil romantičen pogled na Indijo, ki jo je na prelomu 20. stoletja najbolj poosebljala ideja reinkarnacije, ki pa nasprotno kot pri vzhodnih religijah izven Evrope ni imela negativnega pomena, možnost mnogih življenj je bila v Evropi razumljena kot pozitivna obljuba. Mnogi koncepti iz vzhodnih religij so tako dobili tudi nove pomene. Zadnja sestavina novih tokov v duhovnosti naj bi bila psihologizacija religije, vera naj bi se skrivala v mislih, toda to teozofe ni vodilo k ateističnim zaključkom, saj naj bi um imel sveto dimenzijo.⁸

Slednje sestavine razvoja nove duhovnosti bomo srečali tudi v novih duhovnih krožkih, ki so se formirali na Slovenskem, 19. stoletje je dodalo nekaj povsem novega tradicionalni zahodni ezoteriki, predvsem pa se je pojavila nova ezoterična kozmologija v povezavi z znanstveno kozmologijo.⁹ Vse to vsaj delno potrjuje opažanja, značilna za anglosaksonski prostor, da je obdobje med obema vojnoma treba razumeti tudi kot ključno obdobje za poznejši vzpon new agea na Slovenskem.¹⁰

Spiritualizem

Pred spiritualizmom in teozofijo je obstajal mezmarizem, nastop Franza Antona Mesmerja (1734–1815) je postal senzacija, na številnih odrih in predavanjih je utemeljeval t. i. živalski magnetizem in z nastopi na Dunaju in nato v Parizu v času francoske revolucije poskrbel za novo modo, ki se je širila po evropskih prestolnicah. Franz Anton Mesmer je bil prepričan, da naj bi bile bolezni le posledica napak v pretoku nevidnega fluida, in posledično razvil zdravljenje s transom in hipnozo.¹¹ Ker svojega načina zdravljenja v Parizu ni mogel dokazati kot nespornega, je privrženca proti koncu štiridesetih in petdesetih let zato začel izgubljati.

Čeprav so na Slovenskem s pomočjo njegove metode zdravili še globoko v 19. stoletju, med zdravilce z njegovo metodo je denimo sodil tudi Čudodelnik s Primskovega, Jurij Humar (1819–1890).¹² Mesmer je sicer razlagal svoj način zdravljenja kot nekaj, kar je del narave in kar je povsem možno pojasniti v kontekstu znanosti (ali v kontekstu elektrike ali v biološkem smislu).¹³ Idejam Mesmerja je sledilo tudi spiritualistično gibanje, ki je svojo legitimnost črpalo prav iz svojih interpretacij Mesmerjevega fenomena in z njim dokazovalo nevidno prisotnost duha.

7 Hanegraaff, *The New Age Movement*, 43.

8 Prav tam, 46.

9 Bertoncel, *New Age*, 9.

10 Sutcliff, *The Origins of 'New Age'*, 51.

11 Bertoncel, *New Age*, 10.

12 Žurga, *Čudodelnik iz Primskovega*, 5.

13 Franklin, *Spirit Matters Occult Beliefs*, 31.

Trans medija je tako spominjal na Mesmerjev trans, obračanje mize in fluid, po katerem je komuniciral duh, je spiritualistično gibanje prav tako črpalo iz Mesmerjeve tradicije.¹⁴

Spiritualistično gibanje se je v ZDA razvijalo z neverjetno hitrostjo. Potem ko sta sestri Fox po eni izmed interpretacij na družinski podeželski domačiji želeli prestrašiti svojo mamo, kot je ena izmed sester kasneje zapisala v svojih spominih, je vest o nepojasnjenih dogodkih hitro zaokrožila med člani vaške skupnosti. Sestri naj bi se naučili oponašati zvoke, ki so sprva prestrašili celotno družino, razen očeta, ki je ostal nekoliko skeptičen in je zvoke pojasnjeval s škripanjem desk. Po nekem zelo glasnem večeru, kjer naj bi z ženskim delom družine komunicirala neznana entiteta, je mama poklicala na pomoč še skeptično sosedo, glas o čudnih pripetljajih se je raznesel po vsej vaški soseski. In vaška srenja se je odločila, da bo dogodkom prišla do dna. Če naj bi res šlo za neznano entiteto, ki naj bi bila duh umrlega krošnjarja, pokopanega ob hiši, naj bi to vaščani tudi dokazali z izkopom trupla. Nameri vaščanov je nato preprečil spomladanski dež in na svoje vprašanje niso dobili odgovora. Vest o čudnih dogodkih se je začela širiti še dlje po podeželju in v hišo so začeli prihajati številni obiskovalci. Medtem je nastal tudi pamflet izpod peresa odvetnika E. E. Lewisa, ki je dogodke natančno popisal in jih pojasnjeval z nadnaravnim. Tedaj pa se je tretja sestra iz družine Fox začela spraševati, ali ne gre pri teh dogodkih za uresničevanje napovedi preroka Andrewa Jacksona Davisa (1826–1910) in Emanuela Swedenborga (1688–1772), mistika iz osemnajstega stoletja; avtorja sta sporočala, da je materialni svet zgolj senca duhovnega. Mrtvi, je napovedoval Davis, naj bi bili v dnevnem stiku z živimi in ta resnica naj bi se kmalu razodela. So torej dogodki na domačiji Fox napovedovali novo dobo?¹⁵

Spiritualistično gibanje se seveda ne bi uspelo tako uveljaviti, če v Združenih državah Amerike (ZDA) ne bi obstajala kriza religije, ljudje pa so pospešeno iskali nove odgovore na izzive časa. V sredini 19. stoletja sta se dogajali pospešena industrializacija in urbanizacija. V mesta so se priseljevali številni novi migranti, v soseskah pa so prevladovali slabi zdravstveni pogoji, številne epidemije bolezni in visoka smrtnost novorojenčkov. Po drugi strani se je razmahnilo potrošništvo, tradicionalne religije kot kalvinizem pa s svojim puritanizmom niso nudile ustrezne utehe.¹⁶ V ZDA se je tako pojavilo drugo veliko versko prebujenje, ki je zaznamovalo transformacije religij med letoma 1795 in 1835. Tudi zato so v tem obdobju ali malo po njem vzniknili ne zgolj spiritualizem, pač pa tudi mormonizem ali Cerkev Jezusa Kristusa svetih iz poslednjih dni in Krščanska znanost.¹⁷ Legitimnost je spiritualizem našel tudi v že omenjenim Andrewem Jacksonom Davisom, znanim tudi kot »John the Baptist of Modern Spiritualism«, ki je postal utemeljitelj nove religije, ko so začele sestre Fox spiritualizem predstavljati javnosti. Na osnovah mezmerizma, ki ga je dobro poznal, in Swedenborga je postal govornik in glavni organizator številnih spiritualističnih skupin, hkrati pa je poudarjal, da za spiritualizem obstaja tudi povsem empirična razlaga.

14 Prav tam, 33

15 Stuart, *The Fox Sisters*.

16 Prav tam

17 Todd, *Talking to the Other Side*.

Spiritualizem se je v kratkem spremenil v svetovni fenomen, izhajati so začeli specializirani časopisi, prave zvezde so postali nekateri spiritualni mediji, javne seanse so se dogajale po vseh evropskih velemestih. Novice o spiritualističnem dogajanju so se preko nemških pristanišč širile po Evropi, od petdesetih let dalje pa je spiritualizem vse bolj postajal resen fenomen, s katerimi so se ukvarjali učenjaki in evropska elita in ki se seveda ni izognil habsburški monarhiji. Že leta 1854 je madžarski plemič grof Ferencz Szápáry (1804–1875) objavil dvodelno knjigo *Table-Moving Somnambulisch – Magnetische Traumdeutung*, v kateri je združil svoje poznavanje živalskega magnetizma z novim gibanjem obračanja miz. Constantin Delhez pa je v letu 1863 prevedel delo Allana Kardeca *Le livre des esprits* iz leta 1860, ki je definiralo spiritizem, hkrati je ustanovil prvo spiritistično društvo v Avstriji in urejal prvi spiritistični časnik v habsburški monarhiji med letoma 1866 in 1872.¹⁸ V njem se je oglasil tudi v Ljubljani rojeni Joseph Heinrich Stratil (1794–1877), ki je veljal za starostno spiritističnega gibanja v monarhiji.¹⁹

Pri tem velja omeniti, da nekatera strokovna literatura loči dva termina, spiritualizem, ki naj bi se ukvarjal zlasti s tistim, kar naj bi bilo mogoče fizično preveriti oziroma znanstveno dokazati (zlasti na seansah), in spiritizem, ki se je zanašal na prisotnost sporočil iz »duhovnega sveta«, utemeljeval je prepričanje o realnosti duhovnega sveta in se ukvarjal z duhovnim in filozofskim sistemom razumevanja sveta.²⁰ Primere obeh smeri seveda najdemo tudi na Slovenskem. V kontekstu spiritualizma lahko beremo o izkušnji Josipa Vošnjaka (1834–1911), ki se je s tem fenomenom srečal relativno zgodaj, že leta 1852. Kot študent na Dunaju je obiskoval druženja, na katerih so poskušali izvesti tudi seanse, ki pa niso bile uspešne.²¹ Pri tem zagotovo ni bil edini Slovenec. Josip Breznik (1886–1954) je bil sicer pol stoletja mlajši, kot dijak pa se je tudi on ukvarjal s spiritualističnimi seansami, kar kaže na to, kako dolgo so bile zanimive.

»Med dijaki je vzbudil zanimanje „spiritizem“. Tudi jaz sem pripadal takemu krožku. Trinožno mizico smo imeli pri prijatelju Šlambergerju Tonetu. Vsako nedeljo smo se zbirali ob 5h jutraj: Šlamberger njegovi dve sestri, Franc Kacin (ki je bil najboljši medij) in jaz ter klicali duhove in skušali dobiti odgovore na razna vprašanja. Prav strah me je bilo, ko sem že ob pol 5h še v temi odhajal iz Žolarija na te seanse.«²²

S spiritualističnimi seansami naj bi se ukvarjala tudi družina Ipavec.²³ Spiritualistične seanse pa so našle svoje mesto tudi v tedanji beletristiki, kar kaže na to, da so se avtorji tovrstnih srečanj udeleževali in jih očitno dobro poznali.

18 Mulacz, *History of Parapsychology*.

19 Rozman in Boldin, *Na valovih*, 43.

20 Prav tam, 95.

21 Vošnjak, *Spomini*, 41.

22 Škoro Babić in Košir, *Spomini*, 25.

23 Grdina, *Med kraljestvom*, 76.

V svojih romanih jih omenjata Alojz Kraigher (1877–1959) (*Kontrolor Škrobar*)²⁴ in Josip Vošnjak (1834–1911) (*Pobratimi*),²⁵ seanse v medvojnem obdobju pa omenja tudi Vladimir Bartol (1903–1967) (*Čudež na vasi*),²⁶ pravzaprav je o tem celo predaval na ljubljanskem radiu.²⁷ Koliko je šlo pri teh seansah za radovednost in zabavo, ki je tudi v ZDA bila pomemben del zanimanja za spiritualizem in seanse, se lahko zgolj sprašujemo. Zagotovo pa spiritualizem na Kranjskem ni bil zgolj duhovno gibanje ali versko gibanje kot v ZDA, pač je vseboval veliko elementov popularne zabave, radovednosti, potrošništva in kulture slavnih, kar sicer najdemo povsod, kjer je bilo gibanje prisotno. Zasebne seanse tako niso ponujale zgolj verske ali duhovne izkušnje, pač pa so bile tudi lahkotna večerna zabava.²⁸ Igor Grdina spiritualizem razume tudi v kontekstu izraza modernosti, na valovih optimizma naj bi jadrjala nova duhovnost 19. stoletja, ki pa je v monarhiji, kot trdi, ostala omejena na ožje kroge elit.²⁹ In res so bile sprva seanse značilne za meščanske elite, ki so bile zaverovane v napredek in nenehno širjenje človeškega razumevanja sveta, vendar pa bomo seanse, bolj ko se približujemo prvi svetovni vojni, našli tudi na podeželju, in to ne le med podeželskim meščanstvom, temveč celo med kmeti. Zmago Šmitek piše, da naj bi se med prvo svetovno vojno spiritualistične seanse pojavljale tudi v škojčanski in robski fari, na Rašici, Kompoljah, v Grosupljem. Vaščani so se zbirali ob enajstih ponoči ob trinožnih mizicah, polagali nanje roke in klicali duhove.³⁰ Pavla Hočever (1889–1972) v svojih spominih piše, kako je bila premeščena v majhno vas Zagozdac ob Kolpi v Beli krajini, tudi tam naj bi »se bavili s hipnotiziranjem in špiritiziranjem«.³¹ Seanse so namreč v sebi nosile demokratičen značaj, kdorkoli jih je namreč lahko organiziral in zato ni potreboval dovoljenja ali prisotnosti nobene avtoritete, hkrati so lepo odgovarjale ljudski religioznosti, o zelo pestrem in raznolikem naboru ljudi, ki se je z njimi ukvarjal, pa govorijo tudi historiografske raziskave od drugod.³² Tudi Šmitek je ugotavljal, da nobena od »tajnih večšin« ni postala tako razširjena na Slovenskem kot spiritualizem, o čemer so poročale tudi *Kmetijske in rokodelske novice*.³³

24 Kraigher, *Kontrolor Škrobar*, 299. Nekdaj je že bila njegova hiša znana zaradi teh večerov; takrat jih je prirejala gospa. Ljubimkalo je z nekim sodnim adjunktom; spiritizem jima je pripravil mnogo sestankov. Vedno je bilo treba kaj odločiti, kaj vprašati, kaj poskrbeti; adjunkt je bil voditelj, Berta medij. Miza se je dvigala in skakala, se smejala, jokala, plesala in udarjala. Tolklo in pokalo je v lesu; noga je udarjala in po številu udarcev so sestavljali črke, besede, stavke. Duhovi so se pojavljali kot dvomljive sence, nevidne roke so se dotikale udeležencev, skrivnostne sapice so popihavale in pošumevale. Berta je bila oddelila v kotu sobe s črnim zagrinjalom poseben kabinet, kakršen je bil v navadah pri strokovnjaških sejah. Kot medij je ležala večkrat tam na otomani, da se je laže pogreznila v najgloblji trans, kadar je hotela izzvati kak važnejši pojav duhov ali duha v osebi. Njen mož je moral spremljati dogodke tiho in pobožno z igranjem na klavir – a – prikazni navadno ni bilo nobenih. Nekoč pa je nekdo odgrnil zastor in prižgal bengalično vžigalico. Videli so kar dva fantoma v kabinetu, dobro materializirana, kakor živa.

25 Vošnjak, *Pobratimi*.

26 Šmitek, *Klic daljnih svetov*, 180.

27 Bartol, *Spiritizem na Notranjskem*.

28 Natale, *Supranatural Entertainments*. Natale, *Spiritualism Exposed*.

29 Grdina, *Med kraljestvom in republiko*, 70.

30 Šmitek, *Klic daljnih svetov*, 181.

31 Hočever, *Pot se vije*, 53.

32 Protehero, *From Spiritualism to Theosophy*, 199.

33 Šmitek, *Klic daljnih svetov*, 181.

Katoliška cerkev in njeni predstavniki so sicer tovrstni praksi močno nasprotovali. V daljši študiji v *Domu in svetu* iz leta 1889 je spiritizem predstavil že J. Janežič. Tam je spiritizem opredelil kot smer, ki se ukvarja s tem, »v kaki zvezi so med seboj živi ljudje in duše rajnih ter drugi duhovi, in kako občujejo«. ³⁴ V svoji študiji *O spiritizmu* je predstavil, kako izgledajo seanse, kdo so mediji, kakšen je bil nastanek spiritizma, kdo so pomembni akterji na tem polju in teorijo oziroma verski sistem, ki naj bi stal za njim, spiritizem pa je seveda ostal kriva vera. ³⁵ Spiritizem naj bi bil po Janežiču prevara ali goljufija, plod domišljije, nepojasnjena magija ali delo hudobnih duhov, nepojasnjene naravne sile ali le nekaj, kar je psihičnega izvora in izvira iz posrednikov (medijev). ³⁶ Aleš Ušeničnik (1868–1952) se je s spiritizmom na več mestih ukvarjal v *Katoliškem obzorniku*, najbolj sklenjena študija pa je bila verjetno tista iz leta 1904. V njej je zapisal, da je spiritizem lahko zgolj prevara, delo demonov ali izraz nezavednega oziroma duševno abnormalnega. ³⁷

Toda zakaj je spiritizem na Slovenskem vendarle bil splošno sprejet in zakaj so ga ljudje kljub nasprotovanju katoliške cerkve izvajali? Iz istih razlogov kot v ZDA. 19. stoletje je bilo doba velikih tehničnih izumov; če je mogoče povezati dva kontinenta s telegrafijo, zakaj bi ne bilo mogoče povezati svetov živih in umrlih? In celo Ušeničnik uporabi primerjavo Julija Bessmerja o telepatiji z analogijo brezžične telegrafije, medtem ko Janežič piše o tem, kako je naloga spiritistov podobna nalogi električnega stroja, ki prinaša brzozjavna sporočila po svetu. ³⁸ V dobi velikih tehničnih odkritij je vladalo neomejeno zaupanje v napredek znanosti.

Vstop v teozofijo

Članki o parapsiholoških pojavih, spiritizmu in misticizmu so torej pri nas izhajali že pred prvo svetovno vojno, nekateri posamezniki pa so bili močno vpeti v spiritistično gibanje v mednarodnem okviru. Sem lahko zagotovo štejemo grofico Adelmo von Vay (1840–1925), spiritistko, ki je svoje članke objavljala v avstrijskih, madžarskih, nemških ter francoskih, pa tudi angleških spiritističnih časopisih in je bila del t. i. »spiritualistične internacionale«. ³⁹ Verjela je v reinkarnacijo in bila ena prvih podpornic teozofskega gibanja, ki je bila v direktnih stikih tudi z njegovo ustanoviteljico Heleno Blavatsky. ⁴⁰ Njeno delo na Slovenskem sicer ni imelo posebnega odmeva v javnosti, je pa zato bila prepoznana kot pomembna spiritistka na Hrvaškem, kjer jo

³⁴ Janežič, O spiritizmu.

³⁵ Prav tam, 221, 258.

³⁶ Janežič, O spiritizmu.

³⁷ Ušeničnik, Spiritizem, 71.

³⁸ Prav tam, 67. Janežič, O spiritizmu, 88. Rein, Mind Reading.

³⁹ Rozman in Boldin, *Na valovih*, 81.

⁴⁰ Prav tam, 195.

tako kot na Slovenskem predvsem omenjajo kot »nekatoliško madžarsko spiritistko«, kljub temu so bile njene knjige zelo brane.⁴¹

Pripadnikom teozofskega gibanja pa se niso križale poti na Slovenskem le prek stikov z Adelmo von Vay, v letu 1895 je Arnold Rikli (1823–1906) ustanovil na Bledu dokaj nekonvencionalno zdravilišče, v katerem so se srečevali pripadniki teozofskega gibanja s celotnega sveta. Med drugim naj bi obiskala zdravilišče tudi prva predsednica teozofskega gibanja v Rusiji, prav v njem pa naj bi se s teozofijo že leta 1889 seznanil tudi Edvard Šerko (1882–1959 /1960), ko je v njem srečal glavnega tajnika nizozemskega teozofskega društva. Šerko je najprej postal član teozofskega društva v Adyaru, kasneje pa še društev na Dunaju, v Berlinu in Gradcu. Šerko naj bi organiziral tudi prvi redni neformalni krožek, v katerem so se srečevali simpatizerji teozofije pred prvo svetovno vojno tudi v Ljubljani.⁴² V njem sta bila poleg njega še Ivan Podlesnik in Anton Kristan,⁴³ nekateri avtorji pa omenjajo, da naj bi krožek štel še sedem posameznikov.⁴⁴ Ivan Podlesnik bo kasneje teozofijo tudi predstavil v reviji *Čas*, vendar pa bo v tem članku mladostniško navdušenje že zamenjal skepticizem, članek bo sklenil: »To ni filozofija, ampak sanjarija in pa, če hočete, malo poezije. Eksotično cvetje je, prenešeno tam od vzhoda, kjer gori vroče sonce, kjer ni zime, kjer so mehke noči ob tihih rekah, ki na njih cvete beli lotus. To je vera od naslad življenja utrujenih ljudi, ki so malokdaj bojevali težke boje samozatajevanja in bi radi z reinkarnacijami ubežali glasom o prihodnji sodbi.«⁴⁵

Sicer naj bi se s teozofijo preko zanimanja za vzhodne religije spogledoval tudi Anton Aškerc (1856–1912).⁴⁶ Po mnenju Evgena Jarca naj bi vstopali v teozofijo posamezniki, ki so bili zaradi dokazanih prevar razočarani nad spiritualizmom.⁴⁷ Voditelji katoliške cerkve so sicer teozofiji celo bolj nasprotovali kot spiritizmu, saj so menili, da je s svojimi nauki direktno nasprotna krščanstvu, teozofi naj bi se sploh motili, ko so razglašali, da bo krščanski nauk v Evropi nadomestil teozofičen budizem.⁴⁸ Prve članke, ki opozarjajo na zmote teozofije, lahko beremo v *Zgodnji Danici* že v sedemdesetih letih,⁴⁹ srečamo pa omembe teozofije tudi v drugih kontekstih, npr. v črni kroniki.⁵⁰

Med pripadnike teozofskega gibanja pred prvo svetovno vojno lahko štejemo tudi Pavla Turnerja (1842–1924), Otona Župančiča (1878–1949) in celo Ivana Cankarja (1876–1918), ki naj bi bil zagovornik reinkarnacije.⁵¹ Teozofija naj bi se širila zlasti med intelektualci.⁵² Prav tako velja omeniti tudi Almo Karlin, ki naj bi se seznanila s

41 J. R., Spiritizmu, 1–4. Janežič, O spiritizmu, 259.

42 Rozman, Beginnings of theosophical movement in Slovenia. Šmitek, Klic daljnih svetov, 183.

43 Podlesnik, Anton Kristan, 3.

44 Rozman, Archives, 25.

45 Podlesnik, Iz teozofije.

46 *Slovenec*, 24. 4. 1902, 1, Zmedeni.

47 Jarc, Teozofična družba, 88, 89.

48 Somrek, Darine (Charismata) sv. Duha, 146.

49 K., Hartmanova, 34.

50 Omenja se Franz Schumi, ki je proti koncu svojega življenja trpel za duševno boleznijo. – *Rdeči prapor*, 4. 12. 1909, 3, Kje so psihiatri?.

51 Šmitek, Klic daljnih svetov, 182. Gradnik, *Zbrano delo*, 451.

52 Krivic, Kako si je razlagati, 155.

teozofijo med svojim bivanjem v Londonu.⁵³ Župančič naj bi se tako za okultno začel zanimati v času, ko je pri neki nemški grofici leta 1908 urejal knjižnico.⁵⁴ Po prvi svetovni vojni pa je teozofija doživela nov preporod. Leta 1921 je Šerk z Antonom Zajcem ustanovil pripravljeni odbor Jugoslovanskega teozofskega društva, napisal je brošuro, s katero naj bi širil vedenje o teozofiji, ki je izšla v 500 izvodih, kmalu pa je začel izhajati tudi bilten *Ezoterična pisma*. Leta 1923 je jugoslovanska oblast potrdila pravila društva Teozofske družbe v Ljubljani, vendar pa večjega zanimanje za društvo ni bilo, v njega naj bi bilo včlanjenih od 20 do 25 oseb. Kmalu je bila v Zagrebu ustanovljena loža Teozofskega društva in nato še Jugoslovansko teozofsko društvo. So se pa po slovenskem ozemlju ustanovljale neformalne skupine privrženecv, denimo v Celju, petnajst privrženecv teozofije naj bi kasneje svoje delovanje tudi formaliziralo,⁵⁵ in Mariboru. V drugi polovici tridesetih let so člani društva pospešeno prevajali ključne tekste v slovenščino,⁵⁶ hkrati pa se je na Slovenskem nahajal tudi krog antropozofov, v katerem so delovali Alojz Gradnik (1882–1967) in Miran Jarc (1900–1942) ter Martin Kojc (1901–1978).⁵⁷

Razliko med teozofijo in antropozofijo je pojasnil A. Gradnik v smislu, da teozofijo zanimajo skrivnosti kozmosa, antropozofijo pa skrivnosti človeka in njegova povezanost z višjimi svetovi. Poleg vidnega sveta naj bi obstajal nadnaravni svet, ki ni viden ljudem, in v njem naj bi bivala individualna bitja brez telesa. Spiritizem in okultizem so imeli pripadniki medvojnega teozofskega gibanja za nekoliko vulgarnega, verjeli pa so, da v vsakem človeku biva jasnovidnost, ki jo lahko le-ta izostri.⁵⁸ Med teozofi je bilo tudi precej vegetarijancev, npr. Matija Jama (1872–1947) ali E. Šerko, ki naj bi se med študijem več let hranil le s sadjem in se izogibal žensk.⁵⁹ Vegetarijanstvo so sicer slovenski zdravniki obsojali, Vošnjak je verjel, da je bilo recimo le-to krivo za smrt njegovega kolega, ki naj bi bil sprva pri jedi in pijači zmeren, nato pa naj bi postal vegetarijanec. »Vegetarijanska hrana mu je želodec tako pokvarila in oslabila, da nobene jedi ni več mogel prebaviti. In umrl je pred svojim časom, ko bi po svojem zdravem telesu še lahko dočakal višje starosti,«⁶⁰ je zapisal Vošnjak. Vendarle pa je v tem obdobju Rikli že zdravil z vegetarijansko prehrano, ki je bila sestavni del terapij na Bledu, saj naj bi se družba preobjedala. V Angliji je bilo prvo vegetarijansko društvo ustanovljeno leta 1847, tedaj je vegetarijanstvo zamenjalo dotedanji izraz pitagorejska dieta,⁶¹ gibanje se je hitro širilo v ostale države Evrope. V Rusiji je vegetarijanstvo zelo populariziral Lev Tolstoj (1828–1910) s svojim delom *Prvi korak*. Tolstoj je poudarjal neetični in nemoralni vidik ubijanja živali, v Veliki Britaniji pa je George Bernard Shaw (1856–1950) vegetarijanstvo hvalil zaradi ekonomskih in zdravstvenih vidikov.

53 Trnovec, Kolumbova hči, 22.

54 Župančič, Spomini na Otona, 23.

55 *Jugoslovan*, 31. 8. 1930, 5, Teozofi v Celju.

56 Šmitek, Klic daljnih svetov, 184.

57 Prav tam, 185.

58 Gradnik, *Zbrano delo*, 450–52.

59 Šmitek, Klic daljnih svetov, 183.

60 Vošnjak, *Spomini*, 141.

61 Spencer, *Vegetarianism*, 230.

Leta 1913 je bilo na Češkem in Moravskem že dvanajst vegetarijanskih restavracij, na Dunaju šest in v Budimpešti ena.⁶² Na Kranjskem novi pristopi k prehrani niso bili tako popularni, kako je izgledalo biti vegetarijanec v Ljubljani še v medvojnem obdobju, pa tudi lahko ugotovimo iz spominov. »[K]o je prišel k nam na obisk domov, mu je moja mama pripravila veliko skledo solate, v tej skledi je sicer pomivala posodo, polno zelene solate z ogromno česna in kruhom, kar je bila njegova poglavitna hrana.«⁶³ Prevladovala je podoba vegetarijanca, ki je popoln abstinent od tobaka in alkohola, z ženskami pa komunicira zgolj s pomočjo listkov.⁶⁴

V obdobju med obema vojnama se je med Slovenci razširilo tudi zanimanje za budizem, izšlo je delo Josipa Suchya (1869–1941) *Uvod v budizem*, že pred prvo svetovno vojno pa tudi krajši članek Josipa Vidmarja (1895–1992) na to temo. Prav tako so nekaterim člankom, objavljenim pred prvo svetovno vojno, na temo hinduizma sledili že prvi prevodi verskih tekstov po njej.⁶⁵ V tem obdobju so se izvajala tudi že javna predavanja o teozofiji, nad čimer pa seveda niso bili najbolj navdušeni katoliški časopisi.⁶⁶

V medvojnem obdobju se je tako večalo število pristašev teozofskega gibanja, vegetarijanstva, število okultistov, vse te »čudake« je sicer javnost trpala v isti koš, kot podobno misleči ljudje pa so se prepoznavali tudi sami. V mariborskem časopisu so tako objavili oglas, kjer so vabili k ustanovitvi istega društva, kjer bi se srečevali vegetarijanci, okultisti in teozofi.⁶⁷ Vendarle pa število teozofov na Slovenskem v tistem času ni presegalo 100–150 ljudi. To so bili v glavnem inženirji, uradniki in učitelji.⁶⁸ Teozofija namreč ni premogla tiste spektakularnosti, ki je v 19. stoletju angažirala širše množice za spiritualizem. Sicer je naslavljala vprašanje jasnovidnosti,⁶⁹ bližnje usode človeštva⁷⁰ in spregovorila o Lemuriji,⁷¹ toda številčnejšega odziva ni bilo. Mogoče je še največ prahu dvignila trditev tedanje voditeljice teozofskega gibanja Annie Besant, da se bo v bližnji prihodnosti začela druga svetovna vojna apokaliptičnih razsežnosti, ki pa jo lahko prepreči le prihod novega mesije, ki ga je predstavila javnosti.⁷²

Teozofska društva so bila del eklektične in pluralistične organizacije, ki je v medvojnem obdobju v glavnem promovirala vzhodnoazijske religije in versko enotnost, kar v zgodnjih letih teozofskega društva še zdaleč ni bilo tako pomembno. Šele ko se

62 Judson, *The Habsburg Empire*, 360.

63 Stanonik, *Bela Ljubljana*, 243.

64 *Zarja*, 20. 11. 1911, 3, Nebesa na zemlji.

65 Šmitek, *Klic daljnih svetov*, 172.

66 *Slovenec*, 12. 9. 1930, 5, Kaj pa je tega treba bilo!.

67 *Mariborski večernik „Jutra“*, 15. 3. 1930, 5, Oglas.

68 Šmitek, *Klic daljnih svetov*, 184.

69 *Jugoslovan*, 12. 9. 1930, 4, Celjski teozofi.

70 *Jugoslovan*, 11. 9. 1930, 4, Teozofsko predavanje.

71 *Jutro*, 22. 6. 1926, 6, Poročila o tajinstvenem otoku.

72 *Slovenec*, 31. 1. 1926, 8, Teozofski mesija. *Jutro*, 10. 11. 1925, 6, Mesija se vrača na Zemljo. *Tabor*, 31. 1. 1926, 5, Popoldansko kramljanje.

je leta 1878 Helena Blavatsky odpravila v Indijo, je teozofija dobila vzhodnoazijski pridih.⁷³ Hkrati pa so v teozofskih društvih zelo pogosto živele tudi radikalne ideje, včasih povezane s socialnimi reformami, česar na Slovenskem sploh ne srečamo.⁷⁴

Zaključek

Spiritualizem je bil na Slovenskem izredno popularen, in čeprav se katoliška cerkev s tovrstnimi praksi ni strinjala, se je zanimanje za seanse, ki so bile najpopularnejši del spiritualizma, širilo. Pred razkritjem vrste prevar je bil spiritualizem razumljen kot ena izmed možnosti novega razvoja znanosti. Nasprotno zanimanje za teozofijo ni bilo tako razširjeno, saj naj bi zahtevalo sistematičen študij »visokih tekstov«, kar je zmogla le peščica navdušencev, prav tako pa tudi bolj ljudski aspekti teozofije niso zbuiali večje pozornosti. Začetki nove duhovnosti na Slovenskem tako sodijo v širši primerjalni kontekst zahodne Evrope, čeprav v nekaterih segmentih odstopajo od splošnih gibanj, zlasti nova duhovna gibanja na Slovenskem niso vsebovala socialno-reformatorskih idej, zagotovo pa so zagotovila kontinuiteto za pojav novih duhovnih gibanj v dvajsetem stoletju. In čeprav je bila kontinuiteta po koncu druge svetovne vojne nekoliko pretrgana in je tako utonila v pozabo, bi prav zato mnogo aspektov razvoja duhovnih gibanj v 19. stoletju in na začetku 20. stoletja morali precej bolj podrobno raziskati.

Viri in literatura

Literatura

- Bertoncelj, Mojca. New age in zahodna kultura. *Bogoslovni vestnik* 63, št. 1 (2003): 7–27.
- Chryssides, George D. Defining the New Age. V: James Lewis in Daren Kemp (ur.). *Handbook of New Age*, 1–24. Leiden: Brill, 2007.
- Franklin, Jeffrey. *Spirit Matters Occult Beliefs. Alternative Religions, and the Crisis of Faith in Victorian Britain*. New York: Cornell University Press, 2018.
- Grdina, Igor. *Med kraljestvom in republiko duhov*. Ljubljana: inštitut za civilizacijo in kulturo, 2013.
- Hanegraaff, Wouter J. New Age and Secularization. *Religions in the Disenchanted World* 47, št. 3 (2000): 288–312.
- Hanegraaff, Wouter J. *New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought*. New York: State University of New York Press, 1998.
- Hanegraaff, Wouter J. The New Age Movement and Western Esotericism. V: James Lewis in Daren Kemp (ur.). *Handbook of New Age*, 25–50. Leiden: Brill, 2007.

⁷³ Prothero, *From Spiritualism to Theosophy*, 198.

⁷⁴ McCann, *Vanguard of the New Age*, 45, 21, 32

- Judson, Pieter. *A Habsburg Empire. A New History*. Cambridge in London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.
- McCann, Gillian. *Vanguard of the New Age: The Toronto Theosophical Society, 1891–1945*. Montreal, London in Ithaca: McGill-Queen's University Press, 2012.
- Mulacz, Peter. History of Parapsychology in Austria. Notes for a History of Parapsychological Developments in Austria. *Paper The Parapsychological Association, 43rd Annual Convention, Proceedings of Presented Papers* (2000). https://www.academia.edu/37938688/History_of_Parapsychology_in_Austria_Notes_for_a_History_of_the_Development_of_Parapsychological_Studies_in_Austria_from_1848_to_our_times.
- Natale, Simon. Spiritualism Exposed: Scepticism, Credulity and Spectatorship in End-of-the-century America. *European Journal of American Culture* 29, št. 2 (2010): 131–44.
- Natale, Simone. *Supernatural Entertainments: Victorian Spiritualism and the Rise of Modern Media Culture*. University Park: Penn State University Press, 2016.
- Prothero, Stephen. From Spiritualism to Theosophy: "Uplifting" a Democratic Tradition Religion and American Culture. *A Journal of Interpretation* 3, št. 2 (1993): 197–216.
- Rein, Katharina. Mind Reading in Stage Magic: The "Second Sight" Illusion, Media, and Mediums. *communication +1*, 4, št. 1 (2015). <https://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1040&context=cpo>. Pridobljeno 17. 1. 2024.
- Rozman, Anton in Aleksandra Boldin. *Na valovih duha. Adelma von Vay in Carolina Corner. Moj obisk Štajerske*. Ljubljana: Buča, 2023.
- Rozman, Anton. Archives of the Theosophical Society in Slovenia & Yugoslavia. *Fota Newsletter of the Friends of the Theosophical Archives* 9 (2020): 24–29. http://hypatia.gr/fota/images/newsletter/Fota_Newsletter_09.pdf. Pridobljeno 17. 1. 2024.
- Salmi, Hannu. *Nineteenth-Century Europe. A Cultural History*. Cambridge: Polity, 2008.
- Spencer, Colin. *Vegetarianism: A History*. New York in London: Grub Street, 2016.
- Sutcliff, Steven. The Origins of 'New Age' Religion Between the World Wars. V: James Lewis in Daren Kemp (ur.). *Handbook of New Age*, 51–75. Leiden: Brill, 2007.
- Šmitek, Zmago. *Klic daljnih svetov. Slovenci in neevropske kulture*. Ljubljana: Založba Borec, 1986.
- Todd, Jay Leonard. *Talking to the Other Side: A History of Modern Spiritualism and Mediumship: A Study of the Religion, Science, Philosophy and Mediums that Encompass this American-Made Religion*. New York: iUniverse, Inc, 2005.
- Trnovec, Barbara. *Kolumbova hči. Življenje in delo Alme Karlin*. Celje: Pokrajinski muzej Celje, 2015.

Periodični tisk

- Bartol, Vladimir. Spiritizem na Notranjskem. *Ilustracija* 1, št. 12 (1929): 394, 395.
- J. R. Spiritizmu. *Zagrebački katolički list*, 14. 10. 1875, 1–4.
- Janežič, J. O spiritizmu. *Dom in svet* 2, 1889, 22–24; 44–46; 87–90; 109–11; 151–53; 191–93; 220, 221; 235–37; 258–64.
- Jarc, Evgen. Teozofična družba. *Čas* 2, 1908, št. 1-2, 88, 89.
- *Jugoslovan*, 1930–1931.
- *Jutro*, 1920–1945.
- K., Hartman-ova filozofija nesvestega. *Zgodnja Danica*, 2. 2. 1877, 34, 35.
- Krivic, Radovan. Kako si je razlagati stavek: vera je privatna stvar vsakega posameznika. *Omladina* 7, 1911, št.10-12, 153–58.
- *Mariborski večernik Jutra*, 1927–1941.
- Podlesnik, Ivan. Anton Kristan. *Jugoslovan*, 26. 7. 1930, 3.
- Podlesnik, Ivan. Iz teozofije. *Čas* 2, 1908, št. 4-5, 209–21.
- *Rdeči prapor*, 1905–1911.
- *Slovenec*, 1873–1945.

- Somrek, Josip. Darine (Charismata) sv. Duha. *Voditelj v bogoslovnih vedah* 6, 1903, št. 1, 129–48.
- *Tabor*, 1920–1927.
- Ušeničnik, Aleš. Spiritizem. *Katoliški obzornik* 8, 1904, št. 1, 47–71.
- *Zarja*, 1911–1915.

Spletni viri

.....

- Rozman, Anton. Beginnings of theosophical movement in Slovenia. *Theosophical library – TKBAK*. <https://www.jivatma.si/en/teozofija/teozofija-na-slovenskem/zacetki-teozofskega-gibanja-v-sloveniji/>. Pridobljeno 17. 1. 2024.
- Stuart Rubin, Nancy. *The Fox Sisters: Spiritualism's Unlikely Founders*. <http://www.historynet.com/the-fox-sisters-spiritualisms-unlikely-founders.htm>. Pridobljeno 17. 1. 2024.

Tiskani viri

.....

- Gradnik, Alojz. *Zbrano delo. Peta knjiga. Pisma. Pogovori s pesnikom Gradnikom (1954). Dodatek*. Ljubljana: Litera, 2008.
- Hočevar, Pavla. *Pot se vije*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1969.
- Kraigher, Alojz. *Kontrolor Škrobar*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1950.
- Stanonik, Marija. *Bela Ljubljana. Zgodbe iz slovenske prestolnice*. Ljubljana: Kmečki glas, 2001.
- Škoro Babič, Aida in Matevž Košir. *Spomini Josipa Breznika od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenija, 2014.
- Vošnjak, Josip. *Pobratimi*. Ljubljana, 1889.
- Vošnjak, Josip. *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.
- Zupančič, Ani. *Spomini na Otona*. Ljubljana: Forma 7, 2019.
- Žurga, Janez. *Čudodelnik s Primskovega. Jurij Humar 1819–1890*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1969.